સાહિત્ય અને સ્વાયત્તતા

ધીરુ પરીખ

કોઈ પણ કલા તેના કલાકારના સ્વાતંત્ર્યને સ્વીકાર્યા વગર આગળ વધી શકતી નથી. પ્રાચીન કાળથી દેશવિદેશમાં કલાકાર સમાજમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતો આવ્યો છે. આપણે ત્યાં દેશી રાજ્યો-રજવાડાં પોતાના પ્રદેશના કલાકારને પોષક બની રહેતાં હતાં. હા, પણ એનો અર્થ એ નહીં કે કલાકાર પોતાને પોષનારનો ગુલામ બનીને રહે. જ્યારે સમાજ પૂર્ણ વિકસિત નહોતો, શિક્ષિત નહોતો, સ્વસ્થ નહોતો ત્યારે કલાકારને કોઈનો આશ્રય લઈને ચાલવું પડતું કે ચલાવવું પડતું. આથી જ બારોટો પોતાના આશ્રયદાતાની શબ્દઆરતી ઉતારતા હતા. ભાટચારણો અન્યોના આશ્રયે જીવનવ્યવહાર ચલાવતા હતા. એ સંજોગોમાં કોઈ પણ આશ્રયદાતાની અવહેલના સર્જક કરી શકતો નહોતો. હા, સર્જન તો એણે કરવું જ રહ્યું, પણ વિવશતા એને ભાટાઈ તરફ દોરી જતી હતી. સર્જકના જીવનની આ જ મોટી કરુણતા હતી.

આવા વાતાવરણમાંથી ધીમે ધીમે સર્જક કલાકાર બહાર નીકળતો થયો ત્યારે તેને અનેક પ્રકારે ભૌતિક કિંમત ચૂકવવી પડતી. સુંદર નૃત્યાંગનાઓ તેના માલિકની દયા પર જાણે જીવન ચલાવતી હતી. ચિત્રકારો-શિલ્પીઓ પોતાના આશ્રયદાતાના અમુક અંશે ગુલામ હતા. પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ કલાકારો સ્વનિર્ભર બની સ્વમાનભેર જીવવાનું પસંદ કરવા લાગ્યા. સાહિત્ય પણ એક કલા હોઈ તેના સર્જકે પણ સ્વમાનપૂર્વક અને સ્વ-રુચિ પ્રમાણે જીવનવ્યવહાર કરવો ઇષ્ટ ગણ્યો. ઇટલીમાં ત્યાંના મહાન કવિ ડૅન્ટિને રાજ્યની દખલગીરી પોતાના જીવનમાં પસંદ ન પડતાં તે ઇટલી છોડીને જતો રહ્યો અને ત્યાર પછી જ એણે એનું વિશ્વપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય 'ડિવાઈન કૉમેડિ' સર્જ્યું. એણે બધી જ મુશ્કેલીઓ વચ્ચે શબ્દની સાધના કરી. એણે એના શબ્દને કોઈનો ગુલામ ના થવા દીધો. જાણ્યે-અજાણ્યે પણ એણે સાહિત્યકલાની સ્વાયત્તતા જાળવી રાખી છે.

બ્રિટનમાં 'પોએટ લૉરિએટ'ની પ્રથા હતી, જેમાં કોઈ કવિને રાજ્ય પોતાનો બધો જ સહકાર આપે અને તેને સન્માનનીય ગણે, પણ તેણે કોઈ મહત્ત્વના રાજકીય પ્રસંગે પોતાના રાજાને અર્ઘ્ય આપતી કે તેની પ્રશંસા કરતી સાહિત્યિક રચના કરવી પડે, પણ કાયમ માટે એને આ પ્રકારે સર્જન કરવાનું રહેતું નહીં. એ પોતાની મરજીનો તો માલિક હતો જ. આવો પ્રથમ 'પોએટ લૉરિએટ' બનનાર હતો જૉન ડ્રાઇડન કે જેણે આ હોદ્દો ૧૬૬૮થી ૧૬૮૮ એમ બે દાયકા સુધી સ્વીકાર્યો હતો. આવા રજવી કવિનું સ્થાન અમેરિકામાં પણ જન્મ્યું. આમ છતાં વૉલ્ટ વ્હિટમન પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ સર્જન કરતો.

આ રીતે શું અહીં ભારતમાં કે વિશ્વમાં અન્યત્ર સર્જક સાથે સરકારનો નાતો સંકળાયેલો રહેતો આવ્યો છે. આપણે ત્યાં તાનસેન જેવો ગાયકસમ્રાટ રાજ્યના માનીતા કલાકારોમાંનો એક હતો. પણ એ રાજ્યાશ્રયી હોવા છતાં પોતે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના સૂરની કલાને સમર્પિત હતો. બિથોવનનું સંગીત તેને પોતાને વશ હતું અથવા કહો કે બિથોવન પોતાના સંગીતને વશ હતો. એ પોતાના સૂરાલાપ માટે પોતાની સ્વતંત્ર રીતિભાતિ નિપજાવતો અને એને માટે કોઈની પણ સલાહ કે કોઈનાં સૂચન પર તે અવલંબિત રહેતો નહીં. આમ, જગતના ઉત્તમ સંગીતકારોમાંનો એક બનવા તે માત્ર ને માત્ર સ્વાયત્ત હતો.

જ્યારે અહીં સાહિત્યકારની વાત કરું છું ત્યારે આ જ સ્વયંનિર્મિત સિદ્ધાન્ત તેના સર્જનનું ચાલકબળ છે. સાહિત્ય શબ્દની કલા છે અને શબ્દનો ઉપયોગ મનુષ્ય પોતાના વિચાર-ભાવ-લાગણીને અભિવ્યક્ત કરવા કરે છે. આ લાગણીનું મૂળ કોઈ સામાજિક ઘટનામાં, રાજકીય ઘટના-વિચારમાં હોય, અંગત કે પારિવારિક પ્રસંગમાં હોય પણ જ્યારે તે શબ્દબદ્ધ બને છે ત્યારે તે તેના વાપરનારને અધીન છે.

સર્જકના મન-હૃદયમાં જ્યારે કોઈ ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે ત્યારે તે નિરાકૃત છે. એનો પ્રથમ ભોક્તા સર્જક પોતે જ છે. એ ધારે તો પોતાના ભાવાનુભવ તેના નિરૂપણ માટે કે તેને શબ્દબદ્ધ કરવા માટે કલમ ના પણ ઉપાડે. વળી, જો અને જ્યારે તે પોતાના ભાવસંવેદનને શબ્દબદ્ધ કરવા ઇચ્છે ત્યારે શબ્દપસંદગી, વાક્યરચના, લય ઇત્યાદિ પોતાની સૂઝસમજ પ્રમાણે તે પસંદ કરતો હોય છે. કોઈ તેને પરાણે લખાવી શકતું નથી. એની આ સ્વયંપર્યાપ્ત અવસ્થા છે એટલે કે તે સ્વાયત્ત છે. પણ પોતાના લખાણને તે પ્રકટ કરે છે ત્યાર બાદ તે રચના સર્વાધીન બની જાય છે. અલબત્ત, એના મૂળ સ્વરૂપમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકતું નથી. વળી, સર્જકે પોતાનું લખાણ પ્રકટ કરવું કે નહિ, પ્રકટ કરવું તો ક્યાં પ્રકટ કરવું તે તેનો અબાધિત અધિકાર છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે કવિ કાન્તે 'પૂર્વાલાપ' પ્રકટ કરતાં પૂર્વે પોતાની અનેક રચનાઓનો નાશ કર્યો હતો. આમ, કવિ-સર્જક શું કરવું, શું ન કરવું તેને માટે તે પોતાને જ વશવર્તીને ચાલે છે. હા, એવું બને કે જ્યારે એ સર્જન કરતો હોય કે કોઈ કૃતિનું સર્જન કરી ચૂક્યો હોય ત્યારે પોતાના મત પ્રમાણે કોઈ સમર્થ સર્જક-વિવેચક પાસે તે કૃતિ નાણવા કે પ્રમાણવા મૂકે ત્યારે તે જેની પાસે એ કૃતિ મૂકી છે તેના અભિપ્રાયની અપેક્ષા રાખે તે એક વાત છે અને તે અન્યનું સૂચન ન પણ સ્વીકારે કે સ્વીકારે તે તેની સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન છે. ટી. એસ. એલિયટે પોતાના કાવ્ય 'ધ વેસ્ટ લૅન્ડ'નો કાચો મુસદ્દો એઝરા પાઉણ્ડને વાંચવા આપ્યો ત્યારે પાઉણ્ડે એમાં અનેક સુધારા સૂચવ્યા હતા. એલિયટને એ સુધારાઓ માન્ય લાગ્યા તેથી તેનો સ્વીકાર કર્યો તે પણ તેમની સ્વાયત્તતા છે. જો સુધારાઓ માન્ય ન હોત તો તેનો અસ્વીકાર કરવાની પણ તેમની

સ્વાયત્તતા અબાધિત રહે છે.

કવિ ન્હાનાલાલે ગાંધીજીની આઝાદીની ચળવળના કાર્યક્રમથી અસંતુષ્ટ થઈ કાવ્ય લખ્યું : ‘વર્ધાનો વંઠેલો’. પણ એ કાવ્ય એમણે પ્રકટ ના કર્યું એ એમની સ્વાયત્તતા. ત્યાર પછી એ જ ગાંધીને વધાવતું કાવ્ય રચ્યું ‘ગુજરાતનો તપસ્વી’ જે એમણે પ્રકટ કર્યું. આમ, પોતાના સર્જનનું શું કરવું તે તેના સર્જકની સ્વાયત્તતા પર નિર્ભર છે.

લોકસાહિત્યની બાબતમાં આ સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. લોકસાહિત્ય આરંભે કંઠોપકંઠ આગળ વધતું રહ્યું. એના સર્જક વિશે કોઈ વિશેષ વ્યક્તિનું નામ નહિ તેથી તે લોકસાહિત્ય કહેવાયું. આમ જે સાહિત્યના સર્જક વિશે કશી જાણકારી ના હોય ત્યાં સર્જકની સ્વાયત્તતાનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી. આથી જ એમાં પાઠાંતરો પણ થતાં રહ્યાં છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યના સર્જકોની કૃતિઓની હસ્તપ્રતો મળે છે તો ખરી, પરંતુ એ જુદા જુદા લહિયાઓને હાથે લખાઈ હોવાથી એમાં પણ પાઠાંતરો જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં સંપાદક કે વિવેચકે પોતાની બુદ્ધિમત્તાનો આધાર લેવો પડે છે. આથી ત્યાં પણ સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. પરંતુ અર્વાચીન કાળમાં જ્યારથી સર્જક પોતાના નામ સાથે પોતાની રચનાઓ સર્જતો થયો ત્યારથી તો સર્જકની સ્વાયત્તતાનો પ્રશ્ન અચૂક મહત્ત્વનો બની રહે છે.

સર્જક જે સ્વરૂપ અને જે નિરૂપણરીતિ અખત્યાર કરવી હોય તે બાબતમાં તે સ્વતંત્ર છે, સ્વાયત્ત છે. પણ તેના પ્રકાશનના કૉપીરાઇટ અને સ્વાયત્તતા વચ્ચેનો તફાવત સમજી લેવો જોઈએ. કૉપીરાઇટ પૂરો થતાં જે તે સર્જકની કૃતિનો કોઈ પણ ઉપયોગ કરી શકે છે, પણ એની સ્વાયત્તતા કાયમી રહે છે. કૉપીરાઇટ પૂરો થયા પછી પણ કોઈ જે તે સર્જકની કૃતિમાં કશો જ ફેરફાર કરી શકતો નથી તે સર્જકની સ્વાયત્તતાનો નિર્દેશ કરે છે. આ રીતે જોવા જઈએ તો કોઈ પણ કળામાં તેના કલાકારની સ્વાયત્તતા મહત્ત્વની બને રહે છે. પોતાની સર્જનકૃતિનું શું કરવું કે શું ન કરવું તે સર્જકનો અબાધિત અધિકાર છે અને આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સાહિત્યસર્જન પરત્વે સાહિત્યસર્જકની સ્વાયત્તતા સર્વસ્વીકૃત છે.